ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.923.2

РИБАЛКА Валентин Васильович

доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, головний науковий співробітник Українського науково-методичного центру практичної психології та соціальної роботи НАПН України (м. Київ)

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТЕОРЕТИЧНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ: ОСОБИСТІСТЬ, ПСИХОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ, ДУХОВНСТЬ

У статті обґрунтовується варіант удосконалення методології наукової психології шляхом уточнення значення понять «психологія» і «методологія», використання категорій особистості, її контентно-частотної і антиномічної формули, структури, методологічної інтерпретації поняття діяльності як перфектного поліметодичного утворення, введення поняття психологічної діяльності і духовності в її позитивному і негативному значенні.

***Ключові слова**: методологія, наукова психологія, особистість, формула особистості, перфектна діяльність, психологічна діяльність, духовність.*

Постановка проблеми. Теоретичну і практичну психологію доцільно розглядати не як протилежні одна одній, а як два крила єдиної наукової психології. Теоретична психологія не може обійтися без практичної психології, але і вона вкрай необхідна для практичної психології. Більш того, саме з психологічної практики виростали і до неї поверталися відомі теорії З. Фрейда, К. Юнга, Л. Виготського, Г. Костюка, В. Моргуна та інших психологів. Саме для таких випадків підходять слова Больцано про те, що немає нічого більш практичного, ніж добра теорія. Тому ми розглядаємо методологію наукової психології як сферу інтеграції теоретичної та практичної психології, що не стоїть на місці і потребує свого неперервного розвитку.

© В.В. Рибалка, 2018
orcid.org/0000-0002-8279-7468
http://doi.org/10.5281/zenodo. 1169711

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Удосконалення методології наукової психології вимагає уточнення значення її ключових понять і перш за все – самого поняття психології. Проведений нами етимологічний аналіз дозволяє інтерпретувати ключовий термін нашої науки не тільки як «вчення про душу», про що невтомно говорять підручники, а і як учення про «душу, дух, одушевлене й одухотворене тіло» і «Я». До такого висновку приводять вже думки Гегеля, викладені ним ще на початку XIX століття у «Філософській пропедевтиці», в якій він вказував на дух як на предмет психології [4, с. 181], а у своєму листі до Нітгаммера розглядав «психологію більше в якості вчення про дух, ніж в якості вчення про душу» (4, с. 308). В контексті його ідей, а також міркувань С.Л. Рубінштейна [14], В.В. Зеньковского [13], В.Ф. Войно-Ясенецького [15] та інших мислителів, можна з високим рівнем упевненості покладати в основу категорії психології поняття «дух, душа, тіло» і *Я*, за допомогою якого людина рефлексує свій внутрішній і зовнішній світ. Слід зауважити, що за таким «буквальним» розумінням психології легко проглядається особистість, її діяльність, духовність.

Ця інтерпретація поняття психології має явне методологічне значення, оскільки відкриває дію певного закону тріади «дух-душа-тіло» (і *Я*), згідно з яким визначається зовнішній і внутрішній предметний світ особистості. При цьому ця внутрішня суб'єктивна детермінація психологією людини світу не заперечує зовнішньої об'єктивної детермінації світом психології людини. Методологічно, завдяки *Я*, з «психології особистості» рефлексивно «випливають», трансцендентуються соціальні побудови людства, які відповідають природі людської психіки. Згадаймо вислів Протагора «Людина є міра всіх речей, існуючих – що вони існують, неіснуючих – що вони не існують». А Секст Емпірик додавав, що людина виступає «критерієм усіх справ, діянь». Йдеться, очевидно, про творчі діяння на шляху від «існуючого» до «неіснуючого» світу. В зв'язку з цим, можна вважати, що психологія, подібно біоніці, методологічно визначає «тріадну» і рефлексивну побудову системи освіти (учень, програма навчання, її духовний зміст і вчитель), комп'ютерної техніки (конструкція комп'ютера, програма його роботи, інформація, що функціонує в ньому, і користувач), святої Трійці (Бог Отець, Бог Син, Бог Святий Дух і Біблія), навіть самої психології, в якій є психосоматичний,

психофізіологічний і наративний розділи, а також рефлексуючі їх теоретична й історична галузі.

У зв'язку з цим головна ідея, яку ми вважаємо важливою для становлення методології психологічної науки, полягає в перспективності її побудови на основі концентрації її категоріально-понятійного апарату та методико-технологічного інструментарію навколо категорій особистості, її діяльності та духовності. А це вимагає більш точної і поглибленої інтерпретації даних категорій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Так, проведений контентно-частотний аналіз майже п'яти десятків визначень особистості, запропонованих вітчизняними вченими, привів до розробки її рейтингової формули, в якій її атрибути, тобто ключові поняття, розташовуються в закономірному порядку спадання частоти використання, такому, як «соціальність – самосвідомість – творчість – духовність – гуманізм – життєвість – цінність і самоцінність, честь і гідність – культурність – розвиненість – діяльність – ...». У даному списку представлені вищі психічні функції особистості, про які говорив у свій час Л.С. Виготський.

При цьому був додатково виявлений фактор антиномізації зазначених атрибутів, коли особистість висвітлюється через ланцюг протилежних членів атрибутивних пар, таких як «соціальність – індивідуальність» + «самосвідомість – свідомість» + «творчість – нормативність» + «духовність – матеріальність» + «гумманізм – варварство» і т.п., за якими стоять як теоретичні та методологічні проблеми дослідження особистості, так і її практичні життєві проблеми та способи їх вирішення.

Наш професійний досвід свідчить про доцільність розглядати методологію не стільки як «вчення про методи» (цим успішно займається методика), скільки як «психо-логіку побудови і використання методів», яку утворюють закони, принципи, категорії, поняття, засоби, функції, ресурси, технології роботи теоретичних, прикладних і практичних психологів, і які визначають методологічну характеристику особистості, її діяльності, духовності. У якості ключових методологічних законів при цьому виступають, перш за все, сформульовані Л.С. Виготським в його культурно-історичній теорії розвитку вищих психічних функцій особистості закони, які повинні бути додатково розглянуті в діалектичному плані,

зокрема антиномічно, в єдності протилежних процесів. Тоді можна говорити про закони опосередкування – розопосередкування, соціалізації – індивідуалізації, інтеріоризації – екстеріоризації, ідентичності поведінки особистості соціальної та індивідуальної ситуації життя, зони найближчого і перспективного розвитку особистості дитини під керівництвом дорослого і за допомогою її розвиваючої саморегуляції [13]. Разом з тим, зазначену психо-логіку утворюють закони, принципи, методи і технології різних рівнів методологічного простору наукової психології – філософсько-психологічного, природничо-психологічного, загальнопсихологічного, психолого-прикладного, практично-психологічного, онтопсихологічного, академічно-психологічного.

Важливий крок у контексті зазначеного розуміння методології випливає з філософської постановки проблеми цілі і засобів, тобто мети і методів. У методології психології ця діада – «мета – метод» – повинна бути послідовно розширена і розглядатися далі так, як це почав робити вже сам Л.С. Виготський і його послідовники і, перш за все, О.М. Леонтьєв [8], тобто в більш широкому психологічному контексті діяльності. Якщо йти від мети і методу як від психологічного ядра діяльності до її початку, то перед ними закономірно з'являється «предмет» – як проблемна дійсність, яка дійсно «буквально» передує меті. А перед предметом, якщо міркувати відповідно до логіки О.М. Леонтьєва [8], Г.С. Костюка [6] та інших відомих психологів, повинен стояти «мотив» (чи не співзвучно це поняття можливо первинному для нього терміну «метив»?). Тобто, може бути відтворена, реконструйована у методологічному плані послідовна конструкція «мотив – предмет –мета – метод...». Відзначимо, що саме в таких термінах розумів у своїх методологічних працях структуру діяльності Г.С. Костюк [6, с.67].

Ця важлива частина методологічної формули діяльності, однак, повинна бути «перфектно» завершена. Перш за все, зрозуміло, що компонентна структура діяльності не закінчується лише методом. Метод має фундаментальне значення для особистості лише тоді, коли забезпечує практичне (!) досягнення певного результату, що є, на думку П.К. Анохіна [1] та інших дослідників, системотвірним фактором діяльності. Тому доцільно говорити про «метод досягнення результату», або «метод результату»!

Разом із тим, завершальною психологічною ланкою діяльності можна визнати не сам результат, що безпосередньо часто не задовільняє потреб людини (як, наприклад, виточена токарем на верстаті металева деталь), а той продукт, який з'являється і споживається людиною в системі перерозподілу, переопосередкування результатів суспільної трудової діяльності і громадянської поведінки, коли вони повинні пройти через етапи соціальної та економічної оцінки, отримати відповідне їм еквівалентне фінансове «означення» (грошовими знаками), що дозволяє провести його ринковий обмін на продукти, що забезпечують життєдіяльність особистості, життя людини. Тому, продовжуючи методологічну реконструкцію формули діяльності особистості, ми пропонуємо говорити про емотиви переживання і споживання необхідних для життя людини продуктів, в які «соціально-економічно» трансформуються до рівня потреб людини результати її діяльності. Дивно, але в існуючих формулах діяльності цей фінальний етап чомусь випадав із поля зору. Але спробуйте викинути зі свого життя відповідний до нього процес «шопінгу», і ви зрозумієте, чого варте таке обмежене розуміння діяльності. Тому психологічна формула діяльності особистості повинна набути наступного вигляду: «мотив – предмет – мета – метод (результат) – емотив (продукт).

Відзначимо майже кібернетичну завершеність, перфектність такого методологічного розуміння діяльності – через зворотний зв'язок між емотивом і мотивом, коли емотивні, позитивні чи негативні, переживання факту задовільного або незадовільного переопосередкування, споживання отриманого внаслідок результативного здійснення діяльності продукту розвивають або гальмують, сприяють або блокують вхідні мотиви подальшого її існування. Зрозуміло, що дана формула діяльності повинна бути значно більш конкретизована, систематизована, диференційована, ієрархізована на рівні, зокрема власне діяльності, дій, операцій, розглядатися в своїй соціоструктурі, макроструктурі, мікроструктурі і наногенноструктурі, концептуально порівняна з іншими спробами формулювання сутності особистості та її діяльності. Вона може бути, наприклад, представлена в стратегічному, тактичному і оперативному плані, але в будь-якому випадку – розглядатися як універсальний інструмент людини, як поліметодичне

утворення особистості. Ми можемо тут торкнутися лише деяких аспектів такої конкретизації.

Згідно актуалізованого методологічного контенту, в запропонованій нами раніше концепції тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості [13], всі її властивості розглядаються як здібності, методи, в чому ми підтримуємо відповідні дані В.С. Мерліна [9] та ін. Більш того, ми виділяємо методи першого роду, як власне здібності до здійснення самої діяльності (в межах діяльнісного виміру структури особистості).

Далі виділяються так звані базові модальні здібності особистості як методи другого роду (в рамках соціально-психолого-індивідуального виміру). Це – психосоціальні, комунікаційні, мотиваційні, характерологічні, рефлексивні, інтелектуальні, психофізіологічні і психосоматичні здібності. Вони суттєво покращують якість реалізації здібностей до діяльності як методів першого роду.

І, нарешті, до методів третього роду нами відносяться так звані психогенетичні здібності (в межах розвивального, генетичного виміру структури особистості), які забезпечують розвиток всіх попередніх видів здібностей, як складових методів першого і другого родів, спираючись на внутрішні і зовнішні розвивальні можливості особистості.

Запропонована послідовність компонентів-етапів у методологічній формулі діяльності: «мотив – предмет – мета – метод (результат) – емотив (продукт)», – викликає необхідність не тільки їх конкретизації, але і узагальнення. Останнє вимагає, на наш погляд, більшої уваги до змістового розуміння загального для всіх цих компонентів корінного поняття «мета». Це поняття передбачає, згідно перекладу з грецької мови, такі смисли, як «після», «за», «через». Прикладаючи їх до сутнісному розуміння категорії діяльності особистості, можемо припустити, що в методологічному плані вона набуває додаткової смислової інтерпретації як унікальний психологічний інструмент людини, за допомогою якого здійснюються проектування тієї нової реальності, яка стоїть «після» існуючої реальності, зміна існуючої реальності, вихід «за» її межі і перехід до нової дійсності – «через» процес перетворюючої діяльності. Остання виступає як головний людський психологічний інструмент перетворення реальності, як механізм власне трансценденції, втілення особистістю своєї

сутності в об'єктивну дійсність. Тому методологію можна трактувати в даному контексті як науку про трансцендентальну місію людини, особистісно, діяльнісно перетворюючу світ, що також вимагає поглибленого розуміння.

У методологічному плані особистість та її діяльність дійсно можна вважати, за вдалим висловом Станіслава Лема, багатовимірною, системною «сумою технологій», психологічною супер-мега-методичною системою систем. При цьому не можна випускати з уваги ту обставину, що вказана методологічна психологічна здатність особистості включена в сучасні масштабні глобальні соціальні системи (ООН, ЮНЕСКО, міжнародні і національні угрупування, військові союзи, громадянське суспільство, субкультурні групи, злочинні об'єднання і т.п.), економічні (міжнародні торговельні, фінансові та ін. відносини), соціотехнічні (космічні, авіаційні, транспортні, енергетичні, інформаційні і т.д.), науково-технологічні (згадаємо лише Силіконову долину в США, технологічні парки в інших країнах і т.д.) і подібні до них системи. В даному контексті ця внутрішня методологічна психологічна здатність особистості, з її мотивами, предметами, метою, методами (результатами), емотивами (продуктами), набуває величезної креативної трансформаційної сили, яка викликає доленосні наслідки для людства і окремої людини.

У цьому контексті значно більшого осмислення вимагає феномен психологічної діяльності особистості. При цьому ми розрізнюємо поняття психічної (власне душевної) і психологічної (рефлексивно-тілесно-душевно-духовної) діяльності! Для такого розрізнення ключовою є думка Г.С. Костюка про те, що всі види людської діяльності здійснюються через психіку людини, а фактично – через психологічну діяльність!

Саме розглянуті в даній статті дані про особистісне розуміння поняття психології, контентно-частотну і антиномічну формули особистості, методологічно перфектного трактування діяльності виступають для нас теоретико-методологічною підставою для виведення на авансцену наукової психології поняття психологічної діяльності особистості. Ця діяльність є результатом, з одного боку, початкового етапу онтогенезу психіки вже в дитячому віці, коли ще рано говорити про її предметну спеціалізацію, а з іншого боку – більш пізнього узагальнення особистістю різних предметних, у тому числі

професійних видів діяльності і суспільної поведінки вже дорослої людини.

В умовах сучасного розвитку теоретичної, прикладної та практичної психології, з їхніми десятками, якщо не сотнями галузей, напрямками, дисциплінами, міждисциплінарними зв'язками, психологічна діяльність все відчутніше виступає як провідна і вирішальна в житті людини. Більш того, з точки зору «опосередкованої» методології наукової психології психологічна діяльність виступає центральною, «стрижневою» діяльністю особистості, яка не тільки пронизує всі інші види предметної діяльності, але й суб'єктно, через особистість, її здібності, інтегрує їх сукупність у життєдіяльність – заради надійнішого, ефективнішого здійснення життя людини. В цьому сенсі особистість і функціонує як суперполіметодична сутність, в яку потенційно вводяться, в ній згортаються і з якої актуально виводяться і розгортаються, концентруючись навколо психологічної діяльності, необхідні в тій або іншій соціальній та індивідуальній спеціалізованій ситуації предметні, професійні діяльності як складові життєдіяльності людини.

Психологічна діяльність проходить свою професійну психологічну спеціалізацію в психодіагностичній, психоконсультаційній, психотерапевтичній, психокорекційній, науково-дослідницькій та творчій діяльності психологів, здійснюваної, зокрема, в навчальних закладах, науково-дослідних установах, в аспірантурі та докторантурі НДІ, вузах психологічного профілю, навчальних закладах різного типу. Вона набуває свої все більш змістовні і формальні ознаки в працівників психологічної служби системи освіти та різних галузей народного господарства [10]. Вона має справу з універсальними, притаманними і професії психолога, і побутовій активності кожної людини психологічними категоріями мотиву, предмету, мети, методів (результату), емотивів (продукту).

Парадоксальною є та обставина, що саме поняття психологічної діяльності майже не використовується професійними психологами. Проте це поняття психологічної діяльності має не менш важливе право на вживання науковцями, ніж такі фактично похідні від неї спеціалізовані види предметної діяльності, як педагогічна, економічна, політична, наукова, технічна тощо. Інтимна сутність психологічної діяльності, її евристична здатність, функції інтеграції предметних

діяльностей і її диференціації на підвиди, голографічності і т.д. – повинні бути ще краще вивчені і зрозумілі.

Велике значення має психологічна діяльність для підвищення ефективності інших видів діяльності. Є підстави для припущення, що здійснення психологічної діяльності повинно передувати їх виконанню особистістю або включатися в цей процес як каталізуючий фактор! Через психологічну діяльність людина ніби «передготується», налаштовується на звершення вищих творчих діянь – подібно тривалій (протягом цілого року) психологічній, духовній підготовці Андрія Рубльова до створення ікони Святої Трійці... Компоненти психологічної діяльності: мотив – предмет – мета – метод (результат) – емотив (продукт), – виступають в такому випадку як певна матриця, як алгоритм синтезу спільного виконання психологічної і педагогічної, економічної, політичної, наукової, технічної тощо діяльності особистості.

Більш того: розвинена психологічна діяльність іноді виступає як самодостатня основа при виконанні інших видів діяльності і тоді людині в такому випадку навіть ніби не потрібно вчитися у вузі, як це продемонстрували Б.Гейтс, деякі інші видатні особистості, котрі не мають вищої освіти. І так думають, як це не парадоксально, багато випускників вузів, які вважають зайвим для себе цей вид освіти... До наведених вище позитивних прикладів можна додати і негативні, коли, наприклад, люди буквально в чині «єфрейтора» командують маршалами, фатально очолюють, організовують суспільне зло і топлять світ у крові...

Тому таким важливим є методологічний розгляд особистості та її діяльності в контексті проблеми культури і духовності, в якому вона усвідомлюється як ключова цінність і самоцінність людства і в цьому плані вимагає дбайливого ставлення до своєї честі і гідності з боку суспільства та інших людей! У розумінні духовності ми згодні із трактуванням С.Л. Рубінштейном духовного як ідеального «*результативного* вираження психічної (психологічної – *Р.В.*) діяльності» [14, с.318-319]. Цілковито зрозуміло, що ідеальні результати психологічної діяльності (образи, ідеї, об’єктивовані у слові) стають унікальними засобами особистості, її духовними цінностями. Саме психологічне виробництво духовних цінностей як засобів є вихідним у розумінні матеріального виробництва.

Разом із тим, кожна особистість постає у своїй психологічній діяльності перед вибором між позитивними і негативними духовними цінностями як методологічно певними «шляхами до розуміння і створення людини». З точки зору переважання в науковій психології гуманістичних тенденцій, необхідності психологічного захисту і допомоги особистості, забезпечення її здоров'я, розвитку, праці, життєвого успіху, професійний, теоретичний і практичний, психолог зобов'язаний робити вибір на користь таких позитивних базових духовних, тобто художніх, релігійних (які значною мірою вже стали життєвими!) і наукових, цінностей, як Світогляд, Життя, Людина, Віра, Надія, Любов, Добро, Краса, Істина. Він має протидіяти наявними у нього засобами функціонуванню негативних цінностей – пітьми, смерті, варварству, зневір'я, відчаю, ненависті, зла, потворності, брехні. Поряд із цим, проблематика духовності збагачує методологію наукової психології багатьма перспективними ідеями, приміром, соціального безсмертя, вічності і нескінченності життя, інтеграції народів і поколінь, гуманізму і радісних перспектив життя!

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, перераховані вище дані про сучасне розуміння психології, особистості, її структуру, психологічну діяльність, духовність утворюють у своїй сукупності методологічну основу, психо-логіку використання системи психологічних методів, технологій, прийомів, накопичених у психодіагностиці [10], сприяючи підвищенню ефективності професійної діяльності теоретичних і практичних психологів.

Список використаних джерел

1.Анохин П.К. Философские аспекты теории функциональных систем / П.К. Анохин // Избранные труды. – М., 1978.

2.Веденов А.В. Личность как предмет психологической науки / А.В. Веденов // Вопросы психологии. – 1956. – № 1.

3.Выготский Л.С. Собрание сочинений / Л.С. Выготский. – В 6 томах. – Т. 4. – М. : Педагогика, 1984. – 433 с.

4.Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет / Г.В.Ф. Гегель. – В двух томах. – Т.2. – М . : Мысль, 1973. – 630 с.

5.Зинченко В.П. Методологические вопросы психологии / В.П. Зинченко, С.Д. Смирнов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 165 с.

6.Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Г.С. Костюк. – М. : Педагогика, 1988. – 304 с.

7.Лем С. Сумма технологий / С. Лем. – М. : Мир, 1968.

8.Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.

9.Мерлин В.С.Свойства личности как способности. Глава VIII / В.С. Мерлин / Главы из книги: Проблемы экспериментальной психологии личности. Ученые записки Пермского педагогического института. – Том 77. Выпуск 6 / Под ред. проф. В.С.Мерлина. – Пермь : ПГПИ, 1970. –С. 8–50.

10.Моргун В.Ф. Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В.Ф. Моргун, І.Г. Тітов. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2009. – 464 с.

11.Панок В.Г. Психологічна служба: Навчально-методичний посібник для студентів і викладачів / В.Г. Панок. – Кам'янець-Подільський : ТОВ Друкарня Рута, 2012. – 488 с.

12.Рибалка В.В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти: навчально-методичний посібник / В.В. Рибалка. – Львів : ЛьвДУВС, 2010. – 512 с.

13.Рыбалка В.В.Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике: Пособие / В.В. Рыбалка – Житомир : Изд-во ЖГУ им. И.Франко, 2015. – 872 с.

14.Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С.Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.

15.Святитель Лука (Войно-Ясенецкий). Дух, душа и тело / Святителоь Лука. – Клин : Христианская жизнь, 2007. – 128 с.

16.Словарь иностранных слов. – М. : Рус. яз., 1988. – 608 с.

V. Rybalka

METHODOLOGYCAL FUNDAMENTALS OF THEORETICAL AND PRACTICAL PSYCHOLOGY: PERSONALITY, PSYCHOLOGICAL ACTIVITIES, SPIRITUALITY

The article contains the substantiation of the variant of perfection of the methodology of scientific psychology by ways of clarification of the notion «psychology» and «methodology», as well as by using the category of personality, its content-frequency and antynomical formula, the structure, methodological interpretation of the notion of activities as perfected polymethodological entity, thus introducing the notion of psychological activities and spirituality in its positive and negative meaning.

Keywords*: methodology, scientific psychology, personality, formulas of personality, perfected activities, psychological activities, spirituality.*

Надійшла до редакції 25.10.2017 р.